
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4(09):63(477.43)

О.С. КАДЕНЮК

ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАТЬ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аналізуючи впровадження та поширення сільськогосподарських знань в Подільській губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст., автор висвітлює роль земств, сільськогосподарських товариств в організації спеціальних шкіл і курсів, діяльність кооперативних організацій, окремих осіб та періодичної преси в поширенні агрономічних знань серед сільського населення, їх вплив на розвиток продуктивних сил в аграрному виробництві, переробній та цукровій промисловості краю.

Ключові слова: аграрна освіта, Подільська губернія, ринкові відносини, сільське господарство, земська агрономія, промислове садівництво, тваринництво.

Розвиток сільського господарства у наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. потребував кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва. З цією метою в українських губерніях розширювалась мережа сільськогосподарських навчальних закладів. Так у 1883 році було видано Положення про сільськогосподарські школи [1, с. 12]. Потреба в подібних навчальних закладах була викликана необхідністю підготовки фахівців для сільського господарства. Спеціальна сільськогосподарська школа є одним із факторів у прогресі сільського господарства, яке може вдосконалюватися лише при наявності певних соціальних та економічних умов, що відбуваються в суспільстві. Тому в Положенні про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. визначені сільськогосподарські навчальні заклади, які мали триступеневу підготовку спеціалістів для села: нижчі, середні та вищі [2, с. 221].

Навчальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські училища, нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільськогосподарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. В нижчих школах підготовка відбувалась переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими спеціалістами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків – робітників з різних галузей сільського господарства. Це були головним чином овочівники, тваринники, садівники, виноградарі та ін. В таких школах термін навчання визначався згідно обраної спеціальності від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був володіти лише основами граматики, але і це було не головним. Важливим чинником в оволодінні сільськогосподарських знань було їх застосування у господарській діяльності, а це залежало від форм землеволодіння та землекористування.

За щільністю населення Подільська губернія посідала в Російській імперії друге місце після Московської (остання лідирувала, насамперед, завдяки місту Москві). Враховуючи велику щільність населення Поділля, можна говорити про так зване аграрне перенаселення краю, яке, втім, було характерним і для всієї Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це, безумовно, призводило до пролетаризації селянства та мобілізації земельної власності в руках тих, хто може організувати її використання з максимальним ефектом. За таких умов єдиним можливим напрямком розвитку сільського господарства є його інтенсифікація, оскільки в регіоні екстенсивні методи господарювання практично повністю вичерпали себе ще на початку ХІХ ст.

Найменша кількість надільної землі на душу селянського населення чоловічої статі припадала на три українські губернії: Київську, Подільську і Полтавську. Величина наділу в цих регіонах коливалась від 1,7 до 1,9 дес. [3, с. 47].

В той час, як невеликі господарства сіяли, в основному, з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту; так і для

9

забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Подільської губ. застосовували трипільля і 36 відсотків – інші форми обробки ґрунту [4, с. 15].

За таких умов середній валовий збір жита з 1 дес. у 1908-1914 рр. становив у Подільській губернії 95 пудів, пшениці – 97 (у Київській – 94 та 100 пудів відповідно та 97 і 95 пудів – у Волинській) [5, с. 98]. Таким досить високим як на той час врожаєм сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господа-рства. На Поділлі у 1913 р. в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих економіях (понад 25 дес.) – 0,54 пуда [6, с. 15].

Тому на початку ХХ ст. на Поділлі широкого розвитку набула земська агрономія [7, с. 221], яка була в змозі забезпечити наукову базу інтенсивними технологіями у сільському господарстві.

Земські агрономи пропагували поліпшення ведення господарства не лише популярними лекціями, а й наочно – показовими заходами. Агрономи проводили в господарствах досліди з мінеральними добривами та показували ефективність цих добрив. Певна увага надавалась удосконаленню землеробних знарядь, але це відбу-валось в основному в приватних маєтках. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрявали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує газета «Обзор Подольской губернии за 1908 год» в поміщицьких маєтках проводились досліди з «американським паром», що також давало непоганий врожай [8, с. 3-4].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів), та районних сільськогосподарських виставок, які проводило Подільське товариство сіль-ського господарства і сільськогосподарської промисловості. Дане товариство було організовано в 1898 році [9, с. 116-118]. Товариство мало свій часопис «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности». Редакція цього журналу тісно співпрацювала з Подільською земською управою, зокрема, з сільськогосподарським відділом, про що свідчить зміст видань земської управи «Экономическая жизнь Подолии», «Кооперативный листок земского управления Подольской губернии» та ін.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літе-ратурі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері «Економічного листка» – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті «Киевский отклик» виданні Київського губернського земства, журналі «Наша кооперація» та інших часописах. Досить якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин.

У цих спеціалізованих виданнях публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарок, про життя різних Подільських сільськогосподарських товариств: Союзу скотозаводчиків, відділу садівництва й ін.

Прикладом впливу нових економічних реалій другої половини ХІХ ст. на сільське господарство краю була діяльність Агрономічної Ради при Губернській земле-впорядній комісії та повітових Рад на місцях. Ця інституція була створена в 1909 р. за ініціативою Головного управління землеустрою і землеробства на кошти, надані частково державою і частково земським Управлінням. Головним завданням у роботі Агрономічної Ради була допомога власникам одноосібних господарств у раціо-нальному господарюванні та розповсюдженні сільськогосподарських знань шляхом проведення читань і співбесід, організації бібліотек, поширенню науково-популярної літератури з аграрних питань, організації різного роду виставок.

Восени 1911 р. була досягнута домовленість зі всіма повітовими земствами Подільської губернії щодо питання про передачу в розпорядження названої Ради організацію агрономічної допомоги населенню краю [10, с. 1].

Зокрема велика увага приділялись інформації про різноманітні сільськогосподарські виставки та ярмарки. В червні 1914 р. в м. Ярмолинці відбулась сільсько-господарська ярмарка в якій брали участь купці і селяни з Варшави, Одеси, Бердичева, Бессарабії та Поділля [11, арк. 54-55]. Досить показовою є інформація про правильну обробку землі: «Земля дает миллионы –правильная обработка и удобрение земли приносит хозяину большие урожаи» [12, арк. 72].

Враховуючи те, що в Подільській губернії проживали і поляки, в 1909 р. у Вінниці видається довідкове видання Подільського товариства сільських господарів, яке було дозволено владою 12 травня 1909 року [12, арк. 297]; членами товариства були поляки-поміщики [12, арк. 316]. Листок розсилався виключно членам товариства.

Товариство організувало практичні сільськогосподарські курси для населення, воно було одним з перших із розповсюдження сільськогосподарських знань серед селян Подолії [12, арк. 302-304].

Таким чином, сільськогосподарські знання серед селян розповсюджувалися двома шляхами: через інструкторів Подільської земської управи відділу сільського господарства та через сільськогосподарські школи.

Інструктору (земському агроному, роз'їзному садівнику, виноградарю і ін.) доводилось обслуговувати великий район, переїжджаючи з місця на місце і надаючи поради окремим селянам, це не давало можливості достатньо ознайомитися з місцевими особливостями господарського життя і відповідно вплинути на його зміни. Поради фахівця носили суто формальний характер, все зводилось до пропаганди тих чи інших сільськогосподарських знань.

На 1911 р. агрономічний персонал складався з губернського агронома, його помічника, 13 повітових агрономів, 4 спеціаліста з виноградарства і виноробства, інструктора з садівництва і огородництва, і 18 агрономічних старост. Серед персоналу було 3 особи з вищою освітою, 10 – середньою і 19 – з початковою. Гошове утримання агронома становило досить значну суму – 1900 руб. на рік.

Стараннями названої установи на території губернії було засновано 179 показових полів і 206 ділянок. Найбільша кількість з них припадала на Балтський та Вінницький повіти. Доречно, що за своєю площею (від 4 до 6 десятин) показові поля наближались до середніх селянських ділянок одноосібників краю. Деякі з них закладалися безпосередньо на землях селян-власників, другі – на землях, відведених для показових цілей з ліквідованих маєтків Селянського банку, а також таких, що належали приватним власникам і школам. У 1911 р. було організовано відвідання групою селян показового поля в Ольгопільському повіті

Сільськогосподарська школа була складним і дорогим знаряддям розповсюдження знань і слугувала, в основному інтересам великого господарства. Сприятливі покращення та розвитку селянського господарства їй також було досить складно. У своїй більшості сільськогосподарські школи готували спеціалістів переважно для великих господарств, а такими були поміщицькі землеволодіння.

Досить важливу роль в аграрному виробництві Поділля відігравало промишлене садівництво. Ця галузь завдяки високій товарності вирощуваних продуктів була прикладом активного проникнення ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво. Особливістю садівництва на Поділлі було те, що ця форма господарювання стосувалась у переважній більшості тільки поміщицьких маєтків. Селянству з постійним дробленням земельних наділів внаслідок сімейних розділів було економічно не вигідно займатися садівництвом. Тому, що продуктивність садівництва можлива лише при наявності 0,5 дес. на душу населення. Незважаючи на це, в другій половині XIX ст. на Поділля з Москви і Петербурга прибували купці або їх прикажчики, котрі закуповували фрукти, частина яких продавалась у сухому вигляді, що свідчило про їх високу конкурентноздатність на ринках Російської імперії. Лише з Ушицького повіту Подільської губернії у 80-х роках щорічно

вивозилося близько 300 тис. пудів чорно-сливу, а загальна площа садів Поділля на середину 90-х років становила майже 40 тис. дес., де вирощувалося 3 млн. пудів плодів [13, с. 145]. На початку ХХ ст. за кількістю вивезених за її межі яблук (у середньому 380 тис. пудів за рік) Подільська губ. поступалась лише Таврійській [14, с. 47]. До повітів, де садівництво було розвинуте найкраще, належали Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Ямпільський, Літинський і Ольгопільський. Зокрема в Ольгопільському повіті, в містечку Кам'янка, було створено перший виноградник. Засновником його був П.Х. Вітгенштейн (1768-1842).

Найкращими виноградниками у Південно-Західному краї, як вважає дослідник садівництва А. Шміт, були виноградники П.Х. Вітгенштейна (у минулому головнокомандуючого російськими і пруськими військами під час війни з Наполеоном І). Лози кам'янського маєтку послужили джерелом для наповнення інших виноградників не тільки в губернії [15, с. 40]. Це сприяло розповсюдженню знань населення Поділля в галузі виноградарства та виноробства.

Інша галузь сільського господарства Подільської губернії, яка набула значного розвитку після реформи 1861 р. і яка разом із хліборобством займала провідне місце в економіці регіону, – вирощування і переробка цукрового буряку. Важливість цих двох культур у сільськогосподарському виробництві як Поділля, так і Правобережної України, загалом, дозволила відомому досліднику А.І. Ярошевичу назвати Право-бережну Україну буряківничо – пшеничним виробничим середовищем [16, с. 4]. Запровадження в сівозміну такого коренеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби. Постійно існуючий попит на цукрові буряки позитивно впливав на розвиток як місцевої промисловості, так й сільського господарства. «Обробіток ґрунту під буряки, взагалі, досить складний і важкий, доведений у нас у багатьох бурякових господарствах до високого ступеня досконалості, особливо ж у південно-західних (у т. ч. Подільській) губерніях. Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі знаряддя і плуги; а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки», – зазначав один з російських істориків-економістів початку ХХ ст. [17, с. 6].

Певною мірою розвиток ринку та товарно-грошових відносин торкнувся і такої аграрної галузі, як тваринництво. Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Поділля часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі продати її восени чи взимку з метою отримання прибутку [18, арк. 5]. Чимало великої рогатої худоби відправлялося у Волинську губ. Частина збувалася у Петербург і Москву [18, арк. 83, 89]. Незважаючи на це, тваринництво у поміщицьких маєтках Поділля в першій половині ХІХ ст. перебувало на досить низькому рівні. Однією з головних причин такого стану був швидкий розвиток зернового господарства, яке більше відповідало загальному низькому рівневі техніки і аграрної культури в цілому і могло забезпечити збільшення прибутків шляхом простого розширення орних земель.

На початку ХХ століття, особливо після реформи 9 листопада 1906 року, т. зв. «Столипінської аграрної реформи», актуальним стало питання про необхідність покращення селянського господарства – «... особливо було б подумати над тим, як прийти на допомогу селянам в справі підняття і покращення сільськогосподарської культури» [19, с. 1].

У діяльності Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості були спроби з організації не тільки розповсюдження сільськогосподарських знань, а й створення умов з навчання дорослого і підростаючого покоління села, в розумному та раціональному застосуванні своїх сил та ресурсів у діяльності свого господарства.

Прагнучи якнайширше залучити інтенсивні методи господарювання в аграрну сферу економіки краю, ще в 1902 р. Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості відкрило відділення рослинництва, а у 1907 р. розпочало діяльність Довідкове інформаційне бюро. У коло обов'язків останнього входила розробка конкретних рекомендацій і порад щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби проти шкідників та хвороб рослин.

Це повинно було відбуватися через впровадження агрономічних пунктів на селі, керувати якими могли ті, хто був професійно підготовленим і знав специфіку певного сільськогосподарського району. Така особа і повинна була б бути «провідником сільськогосподарських знань у все селянське середовище» [20, с. 2].

Зокрема планувалося, що такий фахівець взимку проводить заняття із сільсько-го господарства для підлітків, які проходили курс навчання в народній школі. Для дорослого населення передбачалися як систематичні, так і тематичні заняття з різних видів господарської діяльності.

Як зазначав один з прихильників такої ідеї «на здійснення таких пропозицій, хоча б в скромних розмірах, зустрічає перепони в відсутності необхідних матеріальних можливостей і в безграмотності значної кількості населення» [21, с. 4].

Якщо враховувати такий стан речей, то в першу чергу необхідно було звернути увагу на загальноосвітні заходи серед селян, а наступний крок – це безпосередньо робота із впровадження спеціальних знань сільськогосподарської галузі.

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала в селянське господарство. За даними В.В. Нечитайла, на поч. ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губ. становили понад 20 відсотків загальної їх кількості [22, с. 214].

За умов активного розвитку ринкових відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. частину питань, пов'язаних із захистом економічних інтересів переважаючої більшості населення, особливо малозабезпеченої частини, від подальшої концентрації та монополізації ринку великим капіталом значну роль відіграв кооперативний рух. Саме він став могутнім чинником втягнення у товарно-грошові відносини широких верств населення, що сприяло конкуренції, розвитку малого та середнього бізнесу. Однією з особливостей розвитку торгівлі в Російській імперії була велика кількість торгівельних посередників. Було це характерно і для Подільської губ., де торгове посередництво набуло широкого розмаху. Можливо, через це на початку ХХ ст. за чисельністю споживчих об'єднань, кількістю їх членів та питомою вагою населення, охопленого кооперацією, саме Правобережна Україна займала перше місце в імперії [23, с. 100]. Особливо зросла кількість подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місце в Росії. Слід зазначити, що за темпами кількісного росту мережі кооперативних установ Подільська губ. навіть випереджала Київську [24, с. 151].

На території Подільського краю передумови розвитку ринкових відносин були закладені ще у дореформений період. Однак, у регіоні цей процес мав цілий ряд особливостей. Завдяки сприятливим географічним і кліматичним умовам ще протягом першої половини ХІХ ст. Поділля формується як район виробництва товарного хліба, а починаючи з 40-50-х рр. ХІХ ст. – цукрових буряків. Незважаючи на значне зростання посіву зернових культур, урожайність на селянських полях Поділля залишалася низькою. Зберігалася значна залежність землеробства від природних факторів, що за умови переважання зернового напрямку сільського господарства краю значно підвищувало економічний ризик неврожаїв [25]. Підвищити врожайність можна було завдяки впровадженню інтенсивних методів господарювання, так необхідних за умов ринкової економіки. В свою чергу, їх розвиток можливий лише за умови існування високого рівня аграрної культури в сільському господарстві, що ґрунтується на наукових методах ведення рільництва і тваринництва. Використання сучасних (для того часу) шляхів збільшення врожайності польових культур, покращення стада тварин якнайширшим колом аграрних виробників, у тому числі й численними порівняно дрібними селянськими господарствами, було надійною запорукою ефективного прибуткового господарювання в умовах конкуренції, притаманної ринковим відносинам. Тому в названий час на Поділлі особливо гостро

постало питання розвитку сільськогосподарської науки та освіти, її проникнення в усі соціальні верстви та групи, оскільки від його вирішення значною мірою залежала економічна та соціальна стабільність в значному українському регіоні.

Приклад сільського господарства Поділля другої половини XIX – на початку XX ст. демонструє перевагу саме інтенсивних методів господарювання, під якими ми розуміємо порівняно більші витрати капіталу на одиницю площі земельної ділянки. За умов ринку, коли на рахунок кожна копійка, таке інвестування коштів у аграрне виробництво можливе лише при умові гарантії повернення їх та отримання прибутку. В умовах формування індустріального суспільства єдиною відповіддю на такі виклики часу мало стати створення регіонального осередку наукових досліджень в сільському господарстві, необхідність появи якого була продиктована всім соціально-економічним та культурним розвитком подільського краю протягом XIX – початку XX ст.

Таким чином, в умовах швидкого розвитку капіталізму та розбудови індустріального суспільства одним з найбільш ефективних шляхів інтенсифікації сільсько-господарського виробництва є його наукова організація. В свою чергу вона не можлива без створення відповідної освітньої та методологічної бази на регіональному рівні. Не випадково, що на території густонаселеного Поділля, де екстенсивне аграрне господарство себе вичерпало ще на початку XX ст., в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., розпочав свою діяльність Український університет, одним з факультетів якого став сільськогосподарський.

1. Киевская старина. – 1883. – № 6. – 344 с.
2. Каденюк О.С., Беренштейн Л.Ю., Коломієць С.С. та ін. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Частина 2 і 3. – К., 2003. – 260 с.
3. Гурко В.И. Устои народного хозяйства. – СПб., 1902. – 86 с.
4. Флоров В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – 46 с.
5. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства, – Каменец-Подольский, 1909. – №30. – 340 с.
6. Обзор Подольской губернии 1908 г. – Винница, 1908. – 220 с.
7. Свод законов Российской Империи. Т. XIV. – 1890.
8. Отчет агрономической помощи хозяйствам за 1910 г. – Каменец-Подольский, 1911.
9. Экономическая жизнь Подолии. №12. – 15 июня 1914.
10. Экономическая жизнь Подолии №13. – 01 июля 1914.
11. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. 228. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 297.
12. ДАХО. – Ф. 228. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 316.
13. Обзор Подольской губернии за 1905 г. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). – Каменец-Подольск, 1906.
14. Долгорукий П. Российская родословная книга. 3-я часть, – СПб., 1856.– 618 с.
15. Шмит А. Что кому из нас сажать в своих садах. – СПб., 1899. – 126 с.
16. Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении. – К., 1913. – 123 с.
17. Волохов Л.В. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – 97 с.
18. ДАХО – Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1060.
19. В помощь сельскому хозяину // Киевский отклик. – 1904. – 92 с.
20. Отчёт агрономической помощи хозяйствам за 1910 г. – Каменец- Подольский, 1911.
21. Отчёт по оказанию агрономической помощи хозяйствам единоличного владения в Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912.
22. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 440 с.
23. Гайдай Л.І. Роль кооперації в розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // УІЖ. – 1977. – №4. – С. 100-106.
24. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара, 1992. – 180 с.
25. Бертесон В. Распространение сельскохозяйственных знаний среди крестьян // Справочный листок сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. № 8. – 1906. – С. 4.

References

1. Kievskaiia starina. – 1883. – № 6. – 344 с.
2. Kadenuk O.S., Berenshtein L.Ju., Kolomiets S.S. ta in. Istoriia formuvannia ukrainskoi modeli rozvytku silskogo gospodarstva (z naidavnishyh chasiv do sogodennia). Chastyna 2 i 3. – K., 2003. – 260 s.

3. *Gurko V.I.* Ustoi narodnogo haziaystva. – SPb., 1902. – 86 s.
4. *Florov V.I.* Harakteristika krestianskogo haziaystva i zemelnyy fond Podolskoy gubernii. – Vinnitsa, 1917. – 46 s.
5. Doklady Podolskoy gubernskoy upravy po delam zemskogo hoziaystva. – Kamenets-Podolskiy, 1909. – №30. – 340 s.
6. Obzor Podolskoy gubernii 1908 g. – Vinnitsa, 1908. – 220 s.
7. Svod zakonov Rossiyskoy Imperii. T. XIV. – 1890.
8. Otchet agronomicheskoy pomoshchi haziaystvam za 1910 g. – Kamenets-Podolskiy, 1911.
9. Jekonomicheskaja zhizn' Podolii. №12. — 15 iunija 1914.
10. Ekonomicheskaja zhizn' Podolii. №13. — 01 iulija 1914.
11. Derzhavnyi arhiv Hmelnytskoi oblasti (dali DAHO). – F. 228. Op. 2. Spr. 33. Ark. 297.
12. DAHO. – F. 228. Op. 2. Spr. 33. Ark. 316.
13. Obzor Podolskoy gubernii za 1905 g. (Prilozhenie k ezhegodnym otchetam Podolskogo gubernatora). – Kamenets-Podolsk, 1906.
14. *Dolgorukiy P.* Rossiyskaja rodoslovnaia kniga. 3-ia chast. – SPb., 1856.– 618 s.
15. *Shmit A.* Chto komu iz nas sazhat v svoikh sadakh. – SPb., 1899. – 126 s.
16. *Yaroshevich A.I.* Yugo-Zapadnyy kray v ekonomicheskom otnoshenii. – K., 1913. – 123 s.
17. *Volohov L.V.* Saharnaia promyshlennost Rossii v tsifrakh. – K., 1913. – 97 s.
18. DAHO. – F. 228. Op. 1. Spr. 1060.
19. V pomoshch sel'skomu hoziainu // Kievskiy otklik. – 1904. – 92 s.
20. Otchet agronomicheskoy pomoshchi hoziaystvam za 1910 g. – Kamenets-Podolskiy, 1911.
21. Otchet po okazaniiu agronomicheskoy pomoshchi haziaystvam edinolichnogo vladenii v Podolskoy gubernii za 1911 g. – Kamenets-Podolskiy, 1912.
22. *Nechytailo V.V.* Selianske gospodarstvo fermerskogo typu v Ukraini: istoriia i suchasnist. – Kamianets-Podilskii, 2004. – 440 s.
23. *Gayday L.I.* Rol kooperatsii u rozvytku kapitalizmu v sil'skykh gospodarstvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (1906-1914 rr.) // UIZh. – 1977. – №4. – S. 100-106.
24. *Kruoliak B A* Vnutrenniaia trgovlia v Rossii v kontse XIX – nachale XX veka (Na materialakh Ukrainy). – s.
25. *Berteson v.* Kasprostraneniye sel'skohoziaystvennykh znaniy sredi krestian // Spravochnyy listok sel'skogo haziaystva i sel'skohoziaystvennoy promyshlennosti. № 8. – 1906. – S. 4.

Каденюк А.С.

Пути и методы внедрения сельскохозяйственных знаний на Подолье во второй половине XIX – начале XX вв.

Анализируя истоки аграрного образования в Подольской губернии конца XIX – начале XX в., автор освещает роль земств, сельскохозяйственных обществ в организации специальных школ и курсов, деятельность кооперативных организаций, отдельных личностей и периодической прессы в распространении агрономических знаний среди сельского населения, их влияние, на развитие производительных сил в аграрном производстве, перерабатывающей и сахарной промышленности края.

Ключевые слова: аграрное образование, Подольская губерния, рыночные отношения, сельское хозяйство, земская агрономия, промышленное садоводство, животноводство.

Kadenyuk A.S.

Ways and methods of implementation of agricultural knowledge on Podillia in the second half of XIX – early XX centuries.

Introduction and distribution of agricultural knowledge in the Podolsk province of end of XIX – beginning of XX of century are analyzed, the features of distribution of agricultural knowledge turn out, their influence on development of productive forces in an agrarian production, processing and saccharine industry of edge.

Development of agriculture in the end XIX – at the beginning XX of century needed the skilled employees of agricultural production. To that end the network of agricultural educational establishments broadened in the Ukrainian provinces. The feature of similar network on Podolsk province were more schools of the first and second digits and practical agricultural schools that mainly prepared specialists for large squire economies.

Development of agrarian education was assisted by zemstvos, agricultural societies and individuals.

At the beginning XX of century zemstvo become centers from organization of agronomical help. Agronomics of zemsto assisted becoming and development of scientific base of intensive.

Aim as possible wider to attract the intensive methods of manure in the agrarian sphere of economy of edge. Society opened Separation of plant-grower (1902). Inquiry informative office (1907), the last developed certain recommendations and advices in relation to organization and activity of agrarian economies, fertilizer of soil, fight against wreckers and illnesses of plants. There were attempts, through organization of agricultural courses and

agronomical points on a village, conditioning and organizations of studies of adult and growing up generation of village.

Fluently, alongside with traditional for a province industries – agriculture and saccharine beet growing, the features of development of stock-raising, industrial gardening and viticulture are illuminated.

Considerable role in distribution of economic knowledge, experience in the decision of practical questions, economic interests of agricultural producers related to defense, played co-operative motion that became the mighty factor of indrawing in the commodity-money relations of wide layers of rural population.

Keywords: agrarian education, Podol'skaya province, market relations, agriculture, zemskaya agronomics, industrial gardening, stock-raising.

УДК 334-054.57:94(477)«18/19»

Я.А. Бойчук

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ЕТНОМЕНШИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядається історичний досвід становлення, етапи розвитку та форми діяльності кооперативного руху етноменшин українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Доводиться, що становлення господарських організацій нацменшин, на відміну від титульної нації, мав свій шлях розвитку, побудований на звичаях та історичних традиціях. Аналізуються особливості ведення господарства етнічних організацій на кооперативних засадах.

Ключові слова: кооперація, національні меншини, господарські організації, громадські об'єднання, сільськогосподарські товариства.

У сучасному етносоціальному розвитку господарських об'єднань важливим є вивчення історичного досвіду та традицій функціонування кооперативних об'єднань. Кооперативні ідеї, які видозмінювались і конкретизувались відповідно до зміни